

MUINSUSKAITSE SELTS JA POLIITIKA

MAIT RAUN

Viiendad muinsuskaitsepäevad. Tõrvikrongkäigu algus TÜ peahoone juures 15. aprillil 1988. a.
Mati Kiirendi fotokogust.

Muinsuskaitseliikumise alguseks võib pidada 1974. aastat, mil ajakirjaniku ja tõlgi Trivimi Velliste algatusel loodi klubi "Tõru". Selle kaminaõhtutel, mille avameelne õhkkond oli teravas kontrastis ühiskondliku surutisega, vaeti Eesti ajaloo sõlmpunkte ja meie identiteedi küsimusi. 1983. aastal koostas "Tõru" muinsuskaitse seltsi asutamise eelnõu, mida toetas Heinz Valgu initsiatiivil ka Kunstnike Liit, ning 18. oktoobril 1986 asutati Muinsuskaitseklubide Nõukogu¹. Sealtpaale hakkas muinsuskaitseklubide arv kiiresti suurenema, tõustes 1987. aasta veebruaris seitsmeteistkümmeni². Moodustati seltsi riiklik organiseerimiskomitee, mille esimeheks määrati Eesti NSV kultuuriministri asetäitja Ilmar Moss ja aseesimeheks T. Velliste³. Võimud soovitasid nimetada sündiva organisatsiooni Eesti NSV Ajaloo- ja Kultuurimälestiste Kaitse Ühin-

¹ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1989, nr 10.

² M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 137.

³ Samas, lk 316.

guks, ent muinsuskaitseklubide kolmas kokkutulek 25.–26. aprillil 1987 Keilas eelistas Eesti Muinsuskaitse Seltsi nime⁴. Suve lõpuks oli liikumisel ligi tuhat liiget, klubisid kolmkümmend üks⁵.

Kui siiani sujus võimude ja muinsuskaitsete koostöö liikumise entusiasti Mart Laari hinnangul edukalt⁶, siis seoses Hirvepargi miitinguga tekkis esimene ebakõla. Miitingu peakorraldaja oli kevadel T. Velliste ettepanekul Pärnu Muinsuskaitse Seltsi esimeheks valitud Tiit Madisson⁷. Madisson emigreerus küll Rootsi, kuid liikumise suhtes tekkis umbusk. Eesti NSV Ministrite Nõukogu korraldusega nr 362-k 31. augustist 1987 keelustati "seoses tööjõuressursside maksimaalse kasutamise ja põllumajandustööde läbiviimise äärmiselt keerukal koristuseperioodil"⁸ Tarvastusse kavandatud muinsuskaitseklubide neljas kokkutulek.

⁴ Samas, lk 139.

⁵ M. Laar, raamatus: M. Raun. Wake up. 1998, lk 397.

⁶ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 137.

⁷ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 2.

⁸ MRP-AEG Infobülletään. 1987, nr 2.

⁹ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 1. Eravestluses justiitstötajatega toodi T. Vellistele põhjenduseks "Madissoni inimeste" saabumise oht (MRP-AEG Infobülletään. 1987, nr 2).

¹⁰ Edasi, 22.9.1988.

¹¹ MRP-AEG Infobülletään. 1987, nr 2.

¹² M. Laar, raamatus: M. Raun. Wake up. 1998, lk 397.

¹³ Võimalik, et kaudseks sihiks oli ka varjuheitmine Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonni Nr. 1 algatud ja kohalikes muinsuskaitsete abiväe leidnud korraldustöödele Vabadussõja surnuaial Võrus. Need olid palvinud kohalike elanike toetuse ja viinud 21. oktoobril 1987 rahvusliku meeleavalduse, mille käik peegeldas tõsiasja, et Võrus on kommunistide positsioonid kõikuma löömas.

¹⁴ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 2. Villu (Villi, Willy) Rooda paljastati hiljem KGB agendina. ¹⁵ Taastamise avaakordiks oli ajakirjanduses puhkenud poleemika Suure-Jaani asunud muistset vabadusvõitlust ja Vabadussõda meenutava Amandus Adamsoni skulptuuri "Lembit" ennistamise üle, mis lõppes Viljandi rajooni juhtkonna 26. novembri 1987 otsusega mälestusmärk taastada (Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 1).

¹⁶ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. Eeslaval. Lk 223.

T. Velliste esitas seepeale kirjaliku ettepaneku suunata nelisada kokkutulekule saabuvat muinsuskaitset ühtlasi talgulistena põllutöödele, kuid sai eitava vastuse⁹. "Meie kultuurile väga tähtsa muinsuskaitse liikumise käekäik peaks senisest tunduvalt rohkem pälvima parteiorganisatsioonide ja kohalike nõukogude tähelepanu ning leidma neilt tegusat toetust," põhjendas resolutsiooni sekkumist EKP Keskkomitee ideoloogiasekretär Rein Ristlaan¹⁰. 5. septembril valvas Tarvastus korda ja patrullis asulasse viivatel teedel kakssada miilitsat. Jumalateenistusele kohalikus kirikus saabus ka 50–60 muinsuskaitset, kuid nad sõitsid pärast põgusat muljetevahetamist taas laiali.¹¹

Tarvastu kokkutuleku ärajäämisest hoolimata kasvas klubide arv oktoobriks kuuekümmene kaheni ja nende liikmeskond 2259ni¹². Kasvav populaarsus ajendas repressiivaparaati provokatiivsele käitumisele. 7. novembriks 1987, kommunistliku oktoobrirevolutsiooni 70. aastapäevaks, kuulutasid tundmatud isikud Pärnu Muinsuskaitse Seltsi nimel välja rahvakogunemise kohalikul kalmistul, kutsudes lõhkuma ja rüvetama haua¹³. Ilmselt sooviti mustata liikumise mainet ja sundida liikumist vaoshoitusele. Paraku ei mõistatud, et eestlase jaoks on surnuaed püha koht, kus käiakse austamas esivanemaid. Selts kasutas "pakutud" võimalust oma seisukohtade propageerimiseks, muinsuskaitsejaid toetasid ka linna tuntud isikud, samuti Villi Rooda MRP-AEGst¹⁴. (Eesti vabadusvõitlusele 1987–1991 oli üldse tüüpiline, et ei lõhutud, vaid vastupidi, püüti taastada N Liidu poolt hävitatud¹⁵.)

Tänu protsesside rahumeelsele kulgemisele ei leidunud võimudel ettekäänat, millega takistada 12. detsembril Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamist, parimal juhul suudeti vaid agentide infiltreerimise kaudu mingil määral suunata ja kontrollida seltsi tegevust. Võimude leplikust suhtumisest andis märku, et üritus lubati korraldada Ametiühingute Majas, Tallinna ühes moodsamas ideoloogiatemplis (ametiühingud olid Lenini määratluse järgi "kommunismi kool"). Istungit juhatas Eesti NSV valitsuse esindajana I. Moss, kultuuriministerium andis seltsile stardiraha¹⁶, seltsi

põhikiri registreeriti probleemideta ja EMSile omistati juriidilise isiku õigused. Asutamise hetkel oli EMSil umbes kolm tuhat liiget¹⁷. Esimeheks valiti T. Velliste. Muinsuskaitse Seltsi ametlikust moodustamisest sai Ivo Rulli hinnangul "lähimurre praegusele kõikvõimalike liikumiste, parteide, ühingute, liitude ja seltside loomise ning aktiivse tegutsemise ajajärgule. Esmakordselt sõjajärgsel perioodil formeerus laialdasel altpoolt tuleval initsiatiivil ja demokraatlikel printsiipidel põhinev desentraliseeritud massiorganisatsioon."¹⁸

Kuna oli aeg, mil igasugune valitsevast kommunistlikust ideoloogiast lahknev tegevus oli paratamatult poliitiline, sai EMS rahumeele deklareerida poliitikast hoidumist¹⁹. 22. veebruaril 1988, täpselt sada aastat pärast Jakob Hurda vanavara kogumise üleskutse "Paar palvid..." ilmumist, kuulutas EMSi ajalootoimkond välja mälestuste suurskogumise Eestis²⁰. Üleskutse resoneerus ajaloolaste seas puhkenud diskussiooniga "valgete laikude" likvideerimisest Eesti lähiajaloos, mis keskendus küll peamiselt "heade" ja "halbade" kommunistide problemaatikale, võimuvõitlusele kommunistlikus ladvikus Stalini perioodil. EMS ootas mälestusi N Liidu agressioonist Eesti Vabariigi vastu, kommunistide ja hävituspataljoni hävitustööst 1940–1941, 1941. ja 1949. aasta küüditamislainetest, muudest Stalini-aegsetest kuritegudest, poliitvangide laagritest, metsavendlusest – kõigest sellest, millest inimesed uute repressioonide kartusel sageli isegi perekonnaringis olid vaikinud. Aeg oli küps, mälestusi laekus tohutul hulgal ning tuli nähtavale, et läbilõike-eestlase meelelaad ei olnud "roosa", veel vähem punane, kommunistide terror ja hirmuteod püsisid meeles.

EMSis valitses esialgu siiski võimudega hea läbisaamise vaim. Laveerimise drastilisim ilming oli T. Velliste esinemine Tammsaare ahusamba juures 24. veebruaril 1988, kus ta kõrvuti kommunistliku nomenklatuuri tegelastega hoiatas Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistama kogunenud rahvast poliitilise aktiivsuse eest. T. Velliste, kes kõneles muinsuskaitse seltsi nimel, karjuti maha.

Samal ajal ilmnes võimude suutmatust rahvast tasulitada. 24. veebruaril kavatsesi esi-

algu miitingulisi rünnata (nagu 2. veebruaril Tartus), ent Moskvast tulnud keelu tõttu loobuti sellest plaanist "pehmema variandi", meelsuse kanaliseerimise kasuks. Edaspidi karistati isegi kommunistliku režiimi veendunud vastaseid, kes korraldasid protestimeeleavaldusi, ülimal juhul vaid lühiajaliste arestidega. Nõudmistele avanesid uued horisondid. Eesti rahva sihid ja taotlused võeti (küll veidi kollaborantlikus sõnastuses) kokku 1.–2. aprillil peetud loominguliste liitude pleenumi lõppdokumentides. Hirmubarjääride murdmise õhkkonnas oleks jätkuv koostöö võimudega diskrediteerinud EMSi juhtkonda.

Et vältida sisemist käärimist, EMS radikaliseerus ja omandas avalikult oma liikmeskonnas enamiku näo, võttes enda kanda eestluse tugitala rolli. Kummastust tekitanud seika, et EMS ei osalenud suursküditamise 39. aastapäeva üritustel 25. märtsil, üritati parandada EMSi volikogu kirjaga ENSV Ülemnõukogu presiidiumile, milles hinnati küüditamine kuriteoks inimsuse ja eesti rahva vastu, nõuti poliitiliste repressioonide tingimusteta rehabiliteerimist ja liituti stalinismiohvrite mälestussamba püstitamise algatusega²¹. Uue taktika tagant kumas ka võimude soov hoida EMS kui ainus ametlikult registreeritud poliitiliste ambitsioonidega alternatiivorganisatsioon igal juhul, kas või järeleandmiste ja "auru väljalaskmise" hinnaga, kontrolli all.

Muutuma sundis EMSi ka ootamatult tekkinud konkurents. 13. aprillil kõlas televisiooni kaudu sotsioloog Edgar Savisaare üleskutse luua veel üks massiliikumine, Rahvarinne Perestroika Toetuseks, mis oleks Kommunistliku Partei uuendusmeelsete juhtide abiline ja koondaks rahva aktiivsuse selle perestroikakursi seatud sihtide elluviimisele. Rahvarinne pretendeeris üldrahvaliku katusorganisatsiooni staatusele (nagu veidi hiljem selle saavutas Leedus moodustatud rahvarinne "Sajúdis").

¹⁷ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 320.

¹⁸ Kogumik "Eesti eest!". 1989.

¹⁹ Samas.

²⁰ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 4.

²¹ MRP-AEG Infobülletään. 1988, nr 16.

14.–17. aprillil toimunud viiendad muinsuskaitsepäevad Tartus kujunesid EMSi tähetunniks. Liikmeskonda kuulus tol hetkel umbes sada klubi ja neli tuhat inimest²². Ent pooldajaid oli veel tunduvalt enam. Kõikjal Eestist voolas Tartusse rahvast, enamik neist noored, demonstreerides tänavail mäslava jõena isamaalaule lauldes rahvusluse elujõudu. Seejuures puudusid massikogunemistele omased korrarikkumised, kuigi turvateenistusse ei kuulunud professionaalid, vaid äsjaest EMSi kevadkoolist "Eesti lugu" osa võtnud ajaloo-huvilised noored²³. Juba esimesel õhtul lisandus EMSi liikmeskonda üle neljasaja hinge.

Päevade korralduskomitees kandsid põhiraskust esimees Tõnis Lukas, aseesimees Tõnn Sarv ja Tartu kultuuriosakonna juhataja Riho Illak²⁴. Programmi oli võetud mitmeid sümbolse tähtsusega sündmusi: sinise, musta ja valge lipukanga ühisdemonstratsioon, rongkäik Eesti Rahva Muuseumi varemete juurde jne.

Lippude demonstratsioon toimus Tartu kesklinnast alanud tõrvikurongkäigu kulminatsioonina esimese eesti üliõpilaskorporatsiooni EÜSi, sini-must-valge värvikombinatsiooni põlistaja hoone ees (mis oli nõukogude ajal muudetud ülikooli võimlaks). 7–8 tuhande inimese osavõtul räägiti rahvusvärvide tähendusest, peeti taunitavaks nende keelus-

tamist ja kriminaalasja algatamist Eesti lipu värvide kasutajaile. Peakõneleja ajakirjandustudeng Tiit Pruuli sedastas: "Neid värve on jalge alla tallatud pikkade aastate jooksul. Need värvid on läbinud pika poliitilise võitluse. /— / me sooviksime, et need värvid – sinine, must ja valge – saaksid võrdväärse koha teiste rahvaste rahvusvärvide seas!"²⁵ Siiski tehti ka mõõndusi: üliõpilasühenduse "Sodalicum"²⁶ esindajad ei heisanud vardasse mitte trikoloori, vaid kolm eri värvi lippu trikoloori järjestuses. "Oli see mõte, et rahvusvärvid on väljas, aga ükski tankikolonn või kes tahes ei saa ütelda, et nüüd on siin sinimustvalge," on meenutanud seda tööka Rahvarinde aktivisti, ülikooli õppejõud Marju Lauristin, kes oli koos muinsuskaitsejaist vendade Tõnn ja Heno Sarvega selle "kavaluse" autor²⁷. Seevastu Pilistvere Muinsuskaitse Klubi oli valmistanud väikseid sinimustvalgeid lippe ning jagas neid soovijatele lehitamiseks²⁸.

Pauluse kalmistul koguneti mälestusmiitinguks 1941. aastal mõrvatute haudadel. Mõrvatud leiti juulis 1941 Tartu vangla kaevast, kuhu taanduv nõukogude sõjavägi oli nad heitnud. Maapinnale moodustati 192 sinisest, mustast ja valgest küünlast rist ning süüdati põlema.²⁹ Päevade intellektuaalseks tippsündmuseks kujunes kirjanik Arvo Valtoni esinemine pilgeni tulvil Vanemuise tänava ringauditooriumis, kus ta ennustas N Liidu lagunemist veel enne sajandi lõppu ning väitis, et Eesti tulevik on kas saamine iseseisvaks või jäämine jalgu Venemaal puhkevale kodusõjale³⁰.

EPA aulas toimus kodanike ja linnavõimude debatt Raadil asuva sõjaväelennuvälja üle. N Liidu võimulolijaid süüdistati isepäise Tartu sihiteadlikus tasulülitamises, sest Tartu muutmine sõjaväebaasi olemasolu ettekäändel välismaalastele suletud linnaks kärpis kõrgkoolide väliskontaktid miinimumini. Järgnes radikaalsetest loosungitest ja plakatitest kirju rongkäik lagunenu Raadi mõisa juurde, kus varem asus Eesti Rahva Muuseum ja nüüd lennuväe ladu³¹. Sõjaväe territooriumi piiravate okstraattõkete juures toimus miiting, kus mikrofoni kaudu öeldi välja mitmed eesti rahvast valusalt puudutavad probleemid, nõudmised, lootused³².

²² M. Laar, raamatus: M. Raun. Wake up. 1998, lk 401.

²³ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 4.

²⁴ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. Eeslaval. Lk 424.

²⁵ MRP-AEG Infobülletään. 1988, nr 17.

²⁶ "Sodalicumist" sai 1988. aasta lõpus EÜSi taastaja kodu-Eestis.

²⁷ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 592.

²⁸ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1990, nr 7.

²⁹ MRP-AEG Infobülletään. 1988, nr 17.

³⁰ M. Raun. Wake up. 1998, lk 204.

³¹ Veebruaris 1988 alanud "pehmem suhtumine" väljendus selleski, et KGB tunnistas Eesti Rahva Muuseumi taastamise prioriteetseks suunaks, mis pidi võimaldama kallutada väliseestlasi koostööle kommunistliku režiimiga; vt Eesti NSV KGB 1. osakonna ülema Paul Toomi öiend "Perestroikast töös eesti emigratsiooniga" 29. veebruarist 1988 (Tuna. 1999, nr 2, lk 105–110).

³² MRP-AEG Infobülletään. 1988, nr 17.

Muinsuskaitsepäevadel avaldunud siiras ja üksmeelne vabadustahe, mis narris hetkega ära kommunistide ja nende jõustruktuuri KGB aastatepikkuse visa "ideoloogilise kasvatus-töö" eestlaste ümberkujundamiseks *homo soveticuseks*, ajendas MRP-AEG ajakirja irooniliselt märkima, et "võibolla on KGB-gi moodustanud oma "muinsuskaitseklubi": selle liikmeid jätkus kõrgel tasemel kõigile üritustele surnuaia-ekskursioonist 14. aprillil (al. polk. Vooremaa) loenguteni ja kinoseansside-ni (Gektor, Lehtmetes, Kozlov, Lartsev, Talur ja rida tundmatuid). Tartu KGB hindas oma teeneid muinsuskaitse liikumises isegi nii suureks, et KGB ülem A. Talur pidas õigustatuks Seltsi reservist pääsmeid taotlema."³³

Vabaduspurske vahetuks järelkajaks oli Tartu Muinsuskaitse Ühenduse volikogu 25. aprilli otsus taotlema ENSV Ülemnõukogu presiidiumilt poliitvangide Mart Nikluse ja Enn Tarto viivitamatut ja tingimusteta vabastamist ning rehabiliteerimist. EMSi juhatus oli seda algatust arutades 28. aprillil umbusklik, leides, et M. Nikluse ja E. Tarto tegevusest on vähe teada. 4. mail otsustati siiski vabastamisaotlus heaks kiita, kuivõrd "nende vangistuses hoidmine on vastuolus perestroika, demokraatiseerimise ja avalikustamise põhimõtetega ning kasulik üksnes meie ideoloogilistele vaenlastele."³⁴

Ideoloogiline vastulöök muinsuskaitsepäevadel toimunule piirdus väliskommentaator Tõnis Aviksoni artikliga ajalehes Edasi, mis oli kantud manitsusest mitte lehvitada rahvuslippe, sest Moskva võtvat nendest ärritatuna tarvitusele sellised abinõud, et me ei suuda kunagi kinni maksta oma vabaduse-illusiooni rahvusvärvide all. T. Avikson soovitas tegelda tõsisemate, aga vähemmärgatavate asjadega. "Kahju on, kui Moskva usaldust pannakse tugevusproovile sini-must-valgete lippude või isegi Eesti iseseisvuse loosungitega vehkides."³⁵

Õnnestunud Tartu-päevad andsid EMSile ka senisest tugevama majandusliku aluse. T. Velliste võttis oma Soome-reisil telefoni teel ühendust California ülikooli professori Rein Taageperaga, paludes talt majandusabi³⁶. Tulemuseks oli Välis-Eesti Muinsuskaitse Selt-

si asutamine, mille esimeheks sai kümme-kond aastat varem N Liidust emigreerunud dirigent Neeme Järvi³⁷. VMSi eesmärgiks oli aidata EMSi välisvaluutaga, seades seejuures tingimuseks, et EMS püsib kevadel 1988 avaldatud põhikirja ja seisukohavõttude pinnal³⁸.

Väliseestlased olid omamoodi Eesti rühmituste rahvusaatelisuse ja toimekuse mõõdupuu – nad avasid oma kukru peaaegu eranditult vaid neile, kelle tegevuse tunnistasid kooskõlas olevaks iseseisvuse taastamise ideega. Näiteks häälekalt formeeruvasse rohelisse liikumisse suhtuti umbusuga, kuna seal figu-

³³ Samas.

³⁴ Samas.

³⁵ Edasi, 8.05.1988.

³⁶ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 323.

³⁷ R. Taagepera ise esimeheks ei sobinud, sest oli väliseestlaste seas võrdlemisi ebapopulaarne alates oma 1972. aastal valminud "kolmekümne aasta plaanist", mis nägi kodueestlaste kollaboratsioonis ka häid külgi. 1988. aastal seadis ta kilbile autonoomiaotluse N Liidu koosseisus. R. Taagepera meelest võistles Eestis "kolm voolu: moskvasuunalised ja põhiliselt stalinistlikud bürokraadid, kes ei taha mingeid muudatusi; perestroikameelsed reformistid, kelle esmasihiks on vabariigi autonoomia; ning erimeelsed, kelle organiseeritud meelevaalduste sihiks on iseseisvus. /—/ Stalinistid on enamuses tippjuhtkonnas /—/ Iseseisvusemeelsed dissidendid hõlmavad endisi vange ja teisi, kes Brežnevi ajal sõandasid suud avada, ent mitte tuntud kultuuriisiksusi. Nende sihte pooldab instinktiivselt enamus eestlasi. /—/ Perestroikameelsed autonomistid hõlmavad enamust haritlasi ja ebamäärase osa tehnikaristidest ja ametnikest. Nemad on need uued tsentristid. /—/ Äärmuslased võtavad ideoloogiaid surmtõsiselt, ja surma see tihti põhjustab. Tsentristid võtavad ideoloogiaid vähem tõsiselt – ka enda oma. /—/ Nende pakilisimaks ülesandeks on kahandada eestlaste nurina põhjusti ja vene kolonistide süngeid kartusi. Vene püüasukate poole levitab aeglane kasvatus-töö järgmist sõnumit: küsimuses on tõesti territoriaalne isemajandamine ja teie olete osa sellest. /—/ Aus ajalugu, kärbitud sisseränd, kakskeelne teenindus, vabariiklik hariduskontroll ja rohkem tarbekaupu – need on kõik vahendid, et vältida eestlaste rahulolematust plahvatamast lõõmin-guks natsionalistide ja stalinistide vahel." ("Balti tsentrismi pinnalekerkimine", ettekanne USA Maryland'i Ülikoolis 10.06.1988; Rahvarinde Teataja, 24.11.1988)

³⁸ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 1.

reerisid KGBga koostöös kahtlustatavad Vello Pohla, Tiit Made jt. Kui seni toetati peamiselt endisi poliitvange, kelle taust oli laitmatu, ja nende ringkonnast lähtunud aktsioone, siis nüüdsest hakkas koostöö laienema. Seejuures tunnistati, et informatsioon on puudulik ja välismaal ei tunta Eesti vajadusi³⁹. Suuresti just tänu Tartu muinsuskaitsepäevade suurejoonelisusele asetati osa panust ERSPlt ümber EMSile. EMS oli esimene ametlik organisatsioon kodumaal, kellega väliseestlased hakkasid tegema koostööd⁴⁰.

27. mail leidis Kolga-Jaanis aset EMSi ajalootoimkonna suurettevõtmine: pidulikult avati ärkamisaja suurkuju Villem Reimani mälestussammas. Sündmus oli korraldatud sedavõrd osavalt, et sinimustvalge lipu all oli sunnitud marssima ka teatri "Ugala" kunstiline juht, Eesti perestroika-kommunistide ideoloog (ja pärastine EKP ideoloogiasekretär) Jaak Allik⁴¹, kes veidi varem oli avaldanud ajakirjas Vikerkar rahvusvärve teravas toonis tauniva artikli.

See oli avalöökk muinsuskaitse tegevuse ühele peasuunale, N Liidu poolt hävitatud mälestusmärkide taastamisele⁴². Järgmisena taasavati 19. juunil Vabadussõja monument Lalsis⁴³. 23. juunil avati rohkem kui viie tuhande osavõtja juuresolekul Võru vabadussammas, mida õnnistas sisse neli pastorit (et kui üks peaks vangistatama, saaks jätkata järgmine). See oli esimene sammas Eestis, mis täiesti

hävitatuna vajas uuesti valamist. Taastamistööga sai hakkama Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn Nr. 1⁴⁴. 26. juunil avati mälestussammas Mihklis. Sõjaajaloolase Hannes Valteri kõne võttis seal kokku taastamistöö tegeliku salamõtte:

"See oli I maailmasõja ajal, kui Venemaa ja Saksamaa, kaks vaenumeest, kes aastasadasiid olid omavahel Läänemere idakalda pärast võidelnud, korraga kokku varisesid. Kõigile Läänemere ikestatud rahvastele, sealhulgas ka eestlastele, koitis vabaduse võimalus. Kuid siiski ainult võimalus. Tõeks said kindral Laidoneri sõnad, et ükski rahvas ei ole võitnud vabadust manifestide ja deklaratsioonidega. Ka meil tuleb iseseisvus kätte võidelda! Me võitsime selle võitluse ja see oli esimene võidetud võitlus oma maa eest eesti rahva tuhandeaastase ajaloo jooksul."⁴⁵

Aeg oli küps, et tõsta uuesti ausse eestlaste ainus võidukas sõda võõrvallutajate vastu pärast 13. sajandit. Üha uued paikkonnad said ärgitust ümberringi stiihiliselt toimuvast restauratsioonist – oli ühtviisi uskumatu ja põnev, et nõukogude võim ei sõandanud takistada nõukogude võimu vastu võidelnute mälestuse taastamist. Taastamist ootas veel üle kahesaja Vabadussõja mälestussamba. Selle töö tegid nappide aineliste vahendite kiuste järgmise paari aasta jooksul ära peamiselt EMSi liikmed.

EMSi elujõu allikaks oli termini "muinsuskaitse" definitsiooni avarus ja organisatsiooni ülimalt paindlik struktuur – klubid olid keskuhtkonnaga lõdvalt seotud, nii et sisuliselt oli tegu iseseisvate väikerühmitustega. See ärgitas üha uusi sõpruskondi end muinsuskaitseklubidena fikseerima. Tulemuseks oli, et EMSi egiidi all moodustus väga erinevate sihtide ja motiividega, ent samas homogeneenne, rahvuslikke aateid kandvate rühmituste võrgustik üle Eesti. Näiteks klerikaalsest klubist "Portaal" kujunes Eesti Kristlik Liit. Oma kirjastusliku ajakirja Heinakuu toimetust liitus EMSiga, selleks et pälvida juriidilise isiku õigused. Oma tipphetkel oli EMS omariiklustahteline mikroühiskond, võrreldav ärkamis- aegse karskusseltside liikumisega.

³⁹ Samas.

⁴⁰ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 3.

⁴¹ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 322.

⁴² Tuleb siiski mainida, et see protsess algas juba enne muinsuskaitse seltsi osavõttu. 11. mail 1988 taasavati Vigala kirikus kahest portaali uke kohal seisvast figuurist "Södur" ja "Talumees" koosnev skulptuurigrupp, mis mälestas 1905. aasta ülestõusu ning esimese maailmasõja ja Vabadussõja kangelasi. Figuurid töid kohalikud elanikud peidikust välja ja need pandi tagasi oma kunagisele asupai-gale. (MRP-AEG Infobülletään. 1988, nr 20)

⁴³ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1990, nr 7.

⁴⁴ Avalik Arvamus. 1988, nr 7.

⁴⁵ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 1.

Samal ajal reageeris EMSi juhtkond ühiskonnas toimuvatele protsessidele sageli ettevaatlikult ja mõningase hilinemisega. Kui ERSP, Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn Nr. 1 ja Sõltumatu Infokeskus alustasid 1. juulil ENSV Ülemkohtu hoone ees piketeerimist nõudega vabastada poliitvangid, ning nendega liitus veel mitu rahvuslikku rühmitust, jäi EMSi juhtkond äraootavale positsioonile. Alles augusti lõpus, kui juba ka mitmed Rahvarinde tugirühmad deklareerisid juhtkonna vastuseisust hoolimata piketile oma poolehoidu ja oli ilmselge, et seda ei katkestata, saabus viimaks ka EMSi toetus.

Väliselt küll märkamatult, kuid ometi järjekindlalt kaotas EMS, hoolimata suurepärasest stardist Tartu muinsuskaitsepäeval, "laulva revolutsiooni" suve jooksul initsiatiivi Rahvarindele. Kui Rahvarinne püüdis kanaliseerida kogu poliitilist maastikku oma konsultatiivnõukokku, sai EMSist selle jutu- toa aktiivne osaline.⁴⁶ Iseseisva vaate säilitas EMS viimaks vaid juriidilistes küsimustes, mida tookord peeti abstraktseteks ja ebaaktuaalseteks. EMSi volikogu 8. septembri otsustes nõuti eesti keelele ainsa riigikeele staatust ja Eesti kodakondsuse taaskesitamisest. Viimane dokument oli otseselt kantud õigusliku järjepidevuse vaimust. EMSi ettekujutuse järgi pidid automaatselt Eesti kodakondsuse saama vaid need isikud, kes on olnud Eesti Vabariigi kodanikud ja nende järeltulijad, teised üksnes erisätete alusel⁴⁷. Sellega välistati valikuta kodakondsuse andmine kõigile Eesti NSV elanikele, nagu propageeris Rahvarinne.

EMS näis sedavõrd solidarisereuvat perestroikapoliitikaga, et kui Rahvarinne korraldas 11. septembril Lauluväljakul rahvakogunemise "Eestimaa laul", valiti peokõnelejate hulka ka T. Velliste. Sellega sooviti muu hulgas ilmselt lüüa kiilu EMSi ja ERSP vahele, keda korraldajad rõhutatult ignoreerisid. Paraku lämbistas T. Velliste emotsionaalne kõne, mis oli ERSP ideoloogia apoloogia, kahesajatuhandelist rahvahulka kui äratushüüd. Velliste kuulutas:

"Eesti Vabadussõda on kõige sangarlikum kõigist võitlustest, mis me kunagi oleme pidanud. See võitlus tõi meile vabaduse. Tõi meile sõltumatuse, tõi meile iseseisvuse.

Vabadussõda andis meile omariikluse, mille rikkalikke vilju oleme osaliselt nautinud tänaseni. Me ei ole midagi ega kedagi unustanud. Me ei ole unustanud oma Vabadussõja sangareid. Oleme taastanud nende ausambaid ja me jätkame seda tööd järgmisel suvel. Me mäletame kõike ja kõiki. /—/ Ja nüüd ma küsin veel elus olevatelt stalinistidelt: kus on Konstantin Pätsi haud? Kus on Jaan Tõnissoni haud? Kus on kindral Laidoneri haud? Me tahame viia nendele lilli! /—/ Teine maailmasõda paiskas meid põrmu. Kuid me tõusime üles. Alguses põlvili. Seejärel püsti. Ja täna oleme ajanud ka oma selja sirgu ning meie pilk on jälle selge. Aga mida me näeme? Me näeme, et meie maa on lagastatud ja maapind meie jalgade all on kõikuma löönud. Me maadleme suurte probleemidega ja meie poliitiline põhiprobleem on praegu kestmajäämise küsimus. Eesti rahva püsijäämine ei ole mõeldav ilma omariikluseta!"⁴⁸

T. Vellistet katkestati pidevate ovatsioonidega, sest see oli esimene rahvuslikest seisukohtadest lähtuv esinemine nii suure publiku ees⁴⁹. Rahvarinde liidrid olid šokeeritud, märgates (kui tsiteerida EKP perestroika-ideoloogide Georg Sootlat ja Margus Maistet), et "tormiliste kiiduavalduste osaliseks saanud T. Velliste ja H. Kiige etteasted, milles Eesti Vabariigi "kuldne ajastu" tuleviku ainuideaalina auseisusse tõsteti /—/, väljendasid enamiku kohalolijate mõtteid ja unelmaid palju selgemalt ja adekvaatsemalt kui Rahvarinde poolt väljapakutud abstraktsed poliitilised loosungid vabariigi suveräänsusest."⁵⁰

⁴⁶ Kommunistide poolt "ekstremistlikeks" (!) tembeldatud rühmituste (ERSP jt) puudumisel võinukski Rahvarindest kujuneda kogu rahvast ühendav katusorganisatsioon. See oleks tähendanud autonoomistide võitu iseseisvuslaste üle ehk olukorda, millele tegi panuse R. Taagepera.

⁴⁷ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 2.

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ Eesti poliitilise mõtte ajaloost. 1992, lk 24. Kõne sisendusjõudu suurendas veelgi proosaline põhjus: kuna T. Velliste kandis kuuldeaparaati, segas plaksutamine tal rääkida, nii et ta pidi ikka ja jälle ootama vaikust, pikad pausid südantliigutavate mõttekatkete vahel aga suurendasid rahva joovastust.

⁵⁰ G. Sootla, M. Maiste. Tähtaasta 88. 1989, lk 85.

Tõtates raadio- ja telesaadetes iseseisvusaatest kantud esinemisi hukka mõistma, võimendas Rahvarinne T. Velliste seisukohti tahtmatult veelgi. Rahvarinde liidrid M. Lauristin ja E. Savisaar esinesid ka ametliku avaldusega: "Meie poole on pöördunud paljud Rahvarinde poolehoidjad, kelles tekitas nõutust ja jahmatust Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimehe Trivimi Velliste kõne 11. septembri rahva-peol Lauluväljakul. Soov ühe ropsuga läbi raiuda keerulisi poliitilisi ja õiguslikke umbsõlmi, püüd spekuloida inimeste tunnetel on kahjulik meie ühiste eesmärkide teokssaamisele. EMSi esimehe ülesastumine jättis väärade mulje Rahvarinde taotlustest ja üldse Eestis toimuvast. See sõnavõtt tuli lõppkokkuvõttes kasuks neile, kes aina ootavad, et meilgi lõõksid lõõmama kontrollimatud rahvuslikud kiired, mis annaksid alust pidurdusjõududel sekkuks Eestimaa arengusse."⁵¹

T. Velliste ise oli sel ajal, kui tema ümber torm puhkes, juba Eestist kaugel. 16.–27. septembrini toimus VMSi Toronto osakonna kutsel tema ringreis Kanadas, kaasas videofilm esinemisest Lauluväljakul. Selle käigu tulemuseks oli EMSi materiaalse toetuse järjekordne suurenemine ERSP arvel. "Sel ajal läksid kõigepealt läände need, kel oli võimalus ja me jäime mingil määral hiljaks," on Tunne Kelam nukra alatooniga kommenteerinud ERSP välisabi kokkukuivamist⁵².

Kuuma rauda taoti edasi. 6.–9. oktoobril peeti maha järgmised muinsuskaitsepäevad Pärnus. Nende raames toimus tõrvikurongkäik, kus kanti ühemõttelisi loosungeid nagu "Eestile omariiklus", "Vabadus Eesti riigile!" jms⁵³. Ning 16.–22. oktoobril korraldati EMSi

eestivõttel "Eesti keele nädal", mis lõpetati keeleloitsuga korraga Tallinnas, Torontos, Stockholmis, Rakveres ja Pärnus⁵⁴. Peagi selgus, et sellest sündmusest sai "laulva revolutsiooni" lõppakord.

Nimelt andis perestroika arhitekt Mihhail Gorbatšov 21. oktoobril 1988 välja ukaasi seaduseelnõudega, milles kavatseti kärpida liiduvabariikide juriidilisi õigusi. Iseseisvuslased, kelle silmis oli N Liidu kohalolek Eestis nagu nii üdini ebaseaduslik (okupatsioon), jäid Eesti NSV staatuse muutumise suhtes esialgu äraootavaks. Seevastu Rahvarinnet valdas paanika, sest Moskva direktiivid riivasid otseselt autonoomiaprogrammi täideviimist – ähvardati likvideerida selle programmi alus, Eesti NSV vormiline suveräänsus. 29. oktoobril saatis Rahvarinde volikogu Moskvasse isiklikult M. Gorbatšovile telegrammi, milles öeldi: "Nagu näitab üldrahaliku arutelu kulg, ei soovi Eesti NSV rahvas leppida omariikluse tegeliku kaotamisega. /–/ Nende vastuvõtmisel on aga kahtlemata ettenägematud tagajärjed NSV Liidu ühtsuse tugevdamisele ning uutmise demokraatlikule arengule meie maal." Ühtlasi asuti koguma allkirju protestikirjale, milles nõuti seaduseelnõude arutelu peatamist ja nende erakorralise ÜN istungjärgu päevakorrast mahavõtmist, sest "need on vastuolus NLKP 19. konverentsi resolutsioonidega".

Allkirjade aktsiooniga liitus ka EMS, kuigi väljend "Eesti NSV rahvas", mis kinnitas ühemõtteliselt, et Eesti NSV on riik, oli vastuolus EMSi varasema restitutsioonilise seisukohaga. 14. novembril koostas EMSi erakorraline volikogu deklaratsiooni Eesti suveräänsusest, avaldades toetust Eesti NSV Ülemnõukogule ja selle saadikutele nende tegevuses vabariigi tegeliku suveräänsuse tagamiseks kõigi võimalike konstitutsiooniliste vahenditega, kaasa arvatud enesemääramisõigus⁵⁵. Rahvarinde ja EMSi ühisaktsioon viis ENSV Ülemnõukogu 16. novembri suveräänsusdeklaratsioonini ja ettepanekuni korraldada Eesti NSV ja N Liidu suhted edaspidi liidulepingu vormis, mis sisuliselt tähendas Eesti soovi astuda *de jure* autonoomiana N Liidu koosseisu.

⁵¹ Rahva Hää, 27.9.1988. M. Lauristin on ka aastaid hiljem, raamatule "Teine Eesti" antud intervjuus väljendanud seisukohta, et T. Velliste kõne oli provokatiivne: "Siis oli kriitiline moment ja ma arvan siamaani, et see oli õnn, et seal midagi ei plahvatanud. See näitas tegelikult, kui vahva rahvas on eesti rahvas." (M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 595)

⁵² M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 715.

⁵³ Noorte Hää, 11.10.1988.

⁵⁴ Rahva Hää, 25.10.1988.

⁵⁵ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1988, nr 3.

"Suveräänse Eesti NSV" üheks esimeseks sammuks oli 19. novembril Trivimi Velliste vahistamine piiril. Vabariikliku Tolliameti ülem Vello Arusaar selgitas Õhtulehele, et "välisreisilt saabunud kod. T. Vellistelt oli tolli-ülevaatusel esialgu kinni peetud mitmesuguseid annetusi ja kingitusi, heli- ja arvutustehnikavahendeid, mõnd neist mitu. Kuna see kogus ületab kaugelt tollieeskirjades ette nähtud normid ning arusaadavalt ka mõistliku isikliku vajaduse, tollimaksu tasumisest aga T. Velliste keeldus, ei olnud meil mingit õigust neid läbi lasta."⁵⁶ Närvesööv vägikaikavedu tollieeskirjade tõlgendamise üle kestis mitu kuud ja lõppes viimaks EMSi moraalse võiduga, kui annetused vabastati aresti alt. Võimude võit oli siiski suurem, sest EMS ei saanud pikka aega töövahendeid kasutada.

Pärast 21. jaanuaril 1989 Tartus toimunud mõttevahetust "Kuidas taastada Eesti iseseisvus?", mida ilmetas kartus Eesti staatuse hägustumise pärast ja samas süvenev arusaam, et on saabunud ajalooline šanss vabaneda okupatsiooni kammitsaist, algasid ERSP, EMSi ja Eesti Kristliku Liidu konsultatsioonid ühisplatvormi koostamiseks. Erilise hoo said need pärast seda, kui ilmnes EKP ja Rahvarinde kavatsus heisata Pika Hermann'i torni punalipu asemele trikoloor. Lauri Vahtre tõdemuse järgi "muinsuskaitset, noorteliikumist ning ERSP-l polnud sellest võimalik järeldada muud, kui et Rahvarinne on asunud Eesti jätkuvat iseseisvusetust ja okupeeritust kolme koduvärviga üle võõpama".⁵⁸ 8. veebruaril teatas EMSi juhatus, et sinimustvalge ei saa olla Eesti NSV riigilipp ning muul riiklusele pretendearival moodustisel peale Eesti Vabariigi ei ole õigust kasutada Eesti Vabariigi sümbolikat.

Kui 24. veebruaril siiski trikoloor Toompeal üles tõmmati, esitasid EMS, ERSP ja EKL vastusammuna deklaratsiooni, millega algatasid kodanike komiteede liikumise Eesti Vabariigi taastamiseks.

Koalitsioon sündis tegelikult üle noatera, sest kartusest Rahvarindega suhteid rikkuda tekkisid EMSil viimasel hetkel kõhklused. Põhiliitlase (EKL oli kaasatud suurema mõjuvuse huvides) tagasitõmbumisest häiritud

ERSP allkirjastas 21. veebruaril deklaratsiooni üksinda. 22. veebruaril lisandus EKL allkiri. Ning viimaks, 23. veebruaril liitus ka EMS. Esimene kolmepoolne ühisavaldus vormistati alles 10. märtsil.⁵⁸

Kriitikas N Liidu suhtes olid liikumise rajajad üksmeelsed, kuid positiivse programmi osas valitsesid lahkarmused. Sellal kui T. Kelami kõne "Estonia" kontserdisaalis toimunud pidulikul aktusel rõhutas moraalset puhastumist ja õigust täielikule riiklikule sõltumatusele, visandas T. Velliste Eesti tulevikuks taatusena N Liidu poolsõltlase Ungari: "Võimalik, et me astume Varssavi liitu ja Vastastikuse Majandusabi Nõukogu liikmeks, kuid meil on siis ometi kindel riigipiir, mis kaitseb meid seniste ebameeldivuste eest hoopis tõhusamalt kui mis tahes IME-hoovad. Ungari tee võimaldaks Eesti ühiskonnal siirduda uuele arengule – mis Nõukogude Liidu konföderatsioonist jäaks üksnes soovunelmaks – nagu seni kommunism. Ungari tee läheks suhteliselt valutult, rahvastervikut ja ühiskonna paljusid hinnalisi struktuure säilitades. Veelgi radikaalsem sihiasetus (näiteks Soome mudel) võiks osutuda meile praegu ülejõukäivaks."⁵⁹

Ka tegelikus töös olid panused erinevad. ERSP liikmed olid eeldatult aktiivseimad kodanike registreerijad ja restitutsiooni-idee propageerijad. Ent kodanike komiteede üle-eestilise võrgustiku moodustamisel pidanuks kandma suurimat raskust EMS, kuna kolmest organisatsioonist ainsana leidsid tal aktivistid igas kihelkonnas. V. Niitsoo hinnangul jäi EMSi roll aga tagasihoidlikuks⁶⁰.

Kodanike komiteede liikumise väljaarendamise kõrvalt leidis EMSil jõudu viia ellu veel mõned poliitilised aktsioonid. 9. märtsil mälestati EMSi algatusel Tallinna pommitamist 1944. aastal N Liidu lennuväe poolt.

⁵⁶ Õhtuleht, 7.12.1988.⁵⁷ L. Vahtre. Vabanemine. 1996.

⁵⁸ V. Niitsoo. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–91, 1991. Käsikiri.

⁵⁹ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1989, nr 3.

⁶⁰ V. Niitsoo. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–91, 1991. Käsikiri.

Sellega tõsteti avalikkuse jaoks üles uus, seni suhteliselt vähe käsitletud teema – Eesti saatuse II maailmasõjas. Rahvas täitis Harju tänava müüri põlevate küünaldega, vaikne lein jättis imposantse ja mõjuva mulje.⁶¹

25. juunil taasavas EMS Tahkurannas president Pätsi ausamba. Oli realiseerunud esimene T. Velliste poolt 11. septembri 1988. aasta kõnes välja öeldud ideedest, mis tookord tundus uskumatu. Üha suurema hoo omandas ka Vabadussõja monumentide taastamine. Uue lehekülje Eesti vabaduse eest võidelnud sangarite rehabiliteerimise kategoorias pööras 30. juulil Aegviidu muinsuskaitse selts, avades mälestusmärgi Kautlas. Sealsetes metsades otsis II maailmasõja päevil tuhatkond põgeniku kaitset hävitamise eest, neid kaitsesid "Erna" pataljon ja metsavennad, tänu kellele ei saanud kommunistid kõiki planeeritud purustusi ja tapmisi läbi viia. Sedapuhku ei olnud tegu vana taastamisega, vaid täiesti uue memoriaaliga, mis kandis pealdist "Punase hävituspataljoni 1941. a. terrori ohvrite mälestuseks".⁶² Olud olid väga kiiresti muutunud: alles neli kuud varem algatas prokuratuur Mart Laari vastu suuresti just Kautla sündmuste valgustamise eest kriminaalasja⁶³. Ja samas oli okupatsioonivõim ikka veel olemas: Kautla mälestusmärgi lasid "tundmatud" mitu korda õhku.

3. jaanuaril 1990 taaselustus EMSi eestvõtetel vana traditsioon: kell 10.30 mälestati kaheminutilise leinaseisakuga Vabadussõjas hukkunuid (sel hetkel hakkas 1920. aastal kehtima Eesti ja kommunistliku Venemaa relvarahu, lõppes sõda Eesti iseseisvuse eest)⁶⁴.

Kodanike komiteede liikumise käigus leidsid EMSi poliitiliselt aktiivsed liikmed endale väljundi väljaspool seltsi raame⁶⁵. 19. veebruaril 1990, vahetult enne Eesti Kongressi valimisi, võttis EMSi juhatus vastu otsuse loobuda poliitikast, et jääda edaspidi tegelema süvitsi muinsuskaitsega.

Päris ilma poliitikata ei saadud siiski ka edaspidi. Eesti Kongressi valimistel olid EMSi liikmed edukad, pälvides 499 mandaadist rohkem kui viiendiku – 104. Järgnevalt mängisid nad üpris määravat rolli selles, et Eesti kodanike esinduskogu ei lahkunud ka halvimatel

päevadel restitutsiooni idee pinnalt ja 1991. aastal osutus võimalikuks Eesti Vabariigi taastamine. Poliitilise tähelepanu otsefookusse – ning seda lausa rahvusvahelises plaanis – sattus aga Tori muinsuskaitse selts, mis kavatses korraldada 7.–8. juulil 1990 Teises maailmasõjas hukkunud eesti sõdurite mälestuskokkutuleku. Seal pidid silmast silma kohtuma kõik Eesti Vabariigi eest võidelnud veteranid, sõltumata sellest, kas nad kandsid Soome, Saksa, Vene, Inglise, Ameerika mundrit või olid partisanid-metsavennad⁶⁶. Ent kuna N Liidu propagandasin paiskas maailma teate Eestis taassündivast fašismist, väites, et toimumas on SS-diviisi kokkutulek, saadeti Torisse dessantväelased 28 soomuki ja 15 autoga. Kokkutulek jäeti ära.⁶⁷ Ring Tarvastust Torini oli täis saanud.

T

⁶¹ M. Laar, S. Endre, U. Ott. Teine Eesti. 1996, lk 518.

⁶² Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1989, nr 9.

⁶³ Rahva Hää, 7.3.1989.

⁶⁴ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1990, nr1/2.

⁶⁵ EMSi poliitiline ambitsioon realiseerus hiljem erakonnas "Isamaa", mis võitis 1992. aastal riigikogu valimised. EMSi Tallinna Ühenduse esimehe Ott Sandraku muinsuskaitse-sõpruskond, klubi "Heinakuu" ja üliõpilasselts "Sodaliciu" olid Vabariiklaste Koonderakonna (W, liikmeiks nt Mart Nutt, Jüri Leesment, Jüri Luik) algatajaid; Kristlikust Liidust kasvas välja Kristlik-demokraatlik Liit (EKDL: Illar Hallaste, Mart Laar, Vootele Hansen); Lõuna-Eesti muinsukaitsjad moodustasid Konservatiivse Rahvaerakonna (EKRE: Kaido Kama, Kalle Eller, Jekki Rjazin) tuumiku; muinsuskaitseklubist kujunes ka Kristlik-demokraatlik Erakond (EKDE: Kalle Jürgenson, Toivo Jürgenson, Jaanus Betlem). 1992. aastal liitusid W, EKDL, EKRE ja EKDE "Isamaaks".

⁶⁶ RR (Rahvusraamatukogu) f 2, n 1, s 110, l 116.

⁶⁷ Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid. 1990, nr 8.